12

0975CH12

वर्णविचारः

इदानीं यावत् भवद्भिः संस्कृतभाषायाः वर्णानां ज्ञानं तु प्राप्तमेव। अतः सर्वप्रथमं वयमेतेषां संयोजनविच्छेदयोः अभ्यासं कुर्मः तद्यथा —

व्+अ+र्+ण्+अ+व्+इ+च्+आ+र्+अः – **वर्णविचारः**

क्+आ+र्+य्+अ+द्+अ+क्+ष्+अ+त्+आः – **कार्यदक्षताः**

प्+र्+इ+य्+अ+व्+आ+द्+इ+त्+आ – **प्रियवादिता**

ज्+ञ्+आ+न्+अ+प्+र्+आ+प्+त्+इः – **ज्ञानप्राप्तिः**

1. एवमेव एतेषां पदानामपि संयोजनं कुरुत —

i. स्+ऊ+क्+त्+इ+स्+औ+र्+अ+भ्+अ+म् – .....

ii. प्+र्+अ+त्+य्+आ+ह्+आ+र्+अः – .....

iii. अ+न्+उ+द्+आ+त्+त्+अः – .....

iv. इ+क्+ष्+उ+द्+अ+ण्+ड्+अ+म् – .....

v. म्+अ+ञ्+ज्+ऊ+ष्+आ – .....

vi. ज्+ञ्+आ+न्+ए+च्+छ्+उः – .....

अधुना वर्णविच्छेदस्य अभ्यासं कुर्मः

धनञ्जयः – ध्+अ+न्+अ+ञ्+ज्+अ+य्+अः

प्रयच्छति – प्+र्+अ+य्+अ+च्+छ्+अ+त्+इ

स्वार्थान्धः – स्+व्+आ+र्+थ्+आ+न्+ध्+अः

चिरञ्जीवः – च्+इ+र्+अ+ञ्+ज्+ई+व्+अः

2. एवमेव एतेषां पदानामपि विच्छेदं कुरुत —

i. विद्यालयः – .....

ii. पुत्रप्रीत्या – .....

© NCERT not to be republished

iii. आज्ञापयति – .....

iv. प्रभृति – .....

v. प्रतीक्षा – .....

vi. अश्रद्धेयम् – .....

vii. सुरक्षितम् – .....

अत्र वयं पश्याम: यत् स्वर-व्यञ्जनानां संयोजनेन शब्दनिर्माणं भवति। अत्र एतदपि ध्यातव्यं यत् —

- 'स्वयं राजन्ते इति स्वरा:'
- अर्थात् स्वराणाम् उच्चारणाय अन्यवर्णस्य आवश्यकता न भवति परं व्यञ्जनानाम् उच्चारणाय स्वरा: सदैव अपेक्ष्यन्ते।
- स्वराणामपरं नाम अस्ति अच् इति।
- व्यञ्जनानां चापरं नाम अस्ति हल् इति।
- स्वरेण विरहितस्य व्यञ्जनवर्णस्य लेखनाय हलन्तचिह्नम् (्) इति प्रयुज्यते। अत्र वर्णविन्यासं कर्तुं सदैव ध्यातव्यं यत् कोऽपि व्यञ्जनवर्ण: हलन्तचिह्नेन विना न लेखनीय:।

किं भवन्त: जानन्ति यत् सर्वेषाम् वर्णानाम् उच्चारणाय मुखे विशिष्टस्थानं वर्तते।

मयङ्क: – मोहन! इति उच्चारणक्रमे 'म' इति वर्णस्य उच्चारणे ओष्ठ: अपरम् ओष्ठं स्पृशति परं 'ह', 'न' इति पदयो: उच्चारणे ओष्ठ: न स्पृश्यते इति एतदनुभूयते।

अध्यापिका– आम्। यत: हकारस्य उच्चारणस्थानं कण्ठ: नकारस्य च दन्ता:।

तन्वी – आम्। मम नाम्नि अपि तकारस्य उच्चारणे जिह्वा दन्तान् स्पृशति।

शान्ति: – आम्। मम नाम्नि अपि शकारस्य उच्चारणं तालुना, परं नकारतकारयो: उच्चारणं मुखस्य सहायतया भवति (सर्वे छात्रा: शिक्षिकां प्रति)

महोदये! एतत् तु न कदापि विचारितम् यत् कथमस्माकं जिह्वा जानाति यत् कस्य वर्णस्य उच्चारणं मुखस्य केन भागेन कर्तव्यम्।

शिक्षक: (विहस्य) एतत् तु अतीव वैज्ञानिकं रहस्यम् यद् ज्ञात्वा वयं सकार-शकार-षकार इति वर्णानाम् उच्चारणे अवबोधने च त्रुटिकर्तॄन् बोधयितुं क्षमा: उच्चारणदोषं च मार्जयितुमपि समर्था:। अधुना उच्चारणस्थानानाम् अभ्यासं कुर्म:।

© NCERT not to be republished

1. एतेषां वर्णानाम् उच्चारणस्थानं लिखत–

i. ट् ..... ओ ..... य् ..... ण् .....

ii. थ् ..... ज् ..... ग् ..... उ .....

iii. ए ..... न् ..... ऋ ..... व् .....

2. एतेषु मूर्धन्यवर्णान् गोलाकार-युक्तान् कुरुत –

च्, ल्, ए, म्, आ, ष्, य्, उ

3. प्रदत्तानि उच्चारणस्थानानि अधिकृत्य द्वौ वर्णौ लिखत –

i. ओष्ठ्य: – ..... दन्त्य: – .....

ii. तालव्य: – ..... कण्ठ्य: – .....

iii. कण्ठोष्ठ्य: – ..... नासिक्य:– .....

4. प्रदत्तपदेभ्य: यथानिर्दिष्टम् उच्चारणस्थानानुरूपं वर्णान् चित्वा लिखत –

i. जाड्यम् – (मूर्धन्यवर्ण:)

ii. वर्तते – (दन्तोष्ठ्यवर्ण:)

iii. स्वीकरोतु – (तालव्यवर्ण:)

iv. विहितम् – (कण्ठ्यवर्ण:)

v. प्रतिज्ञा – (ओष्ठ्यवर्ण:)

vi. उत्थाय – (दन्त्यवर्ण:)

vii. पाषाणतले – (ओष्ठ्यवर्ण:)

viii. प्राणिनाम् – (नासिक्यवर्ण:)

ix. आश्रमे – (कण्ठतालव्य:)

x. लतासु – (दन्त्यवर्ण:)

5. वर्णानाम् उच्चारणस्थानानां सरलतया ज्ञानार्थम् एतानि सूत्राणि स्मरत –

i. अकुहविसर्जनीयानां कण्ठ:। (अ, आ, कवर्ग, ह विसर्ग)

ii. इचुयशानां तालु:। (इ, ई, चवर्ग, य्, श्)

iii. ऋटुरषाणां मूर्धा। (ऋ, ॠ, टवर्ग, र्, ष्)

iv. लृतुलसानां दन्ता:। (लृ, तवर्ग, ल्, स्)

© NCERT not to be republished

v. उपूपध्मानीयानामोष्ठौ। (उ, ऊ, पवर्ग, उपध्मानीय)

vi. ञमङणनानां नासिका। (ञ्, म्, ङ्, ण्, न्)

vii. एदैतोः कण्ठतालु। (ए, ऐ)

viii. ओदौतोः कण्ठोष्ठम्। (ओ, औ)

ix. वकारस्य दन्तोष्ठम्। (व)

x. नासिकाऽनुस्वारस्य। (अनुस्वार)

© NCERT not to be republished